

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

1. Даниленко В.П. Русская терминология Опыт лингвистического описания. – М., 1977.
2. Кохлячева В.Н. К соотношению номинативных свойств существительных и образования терминов. – Терминология и культура речи. М., 1981. – 243 с.
3. Әлісжанов С. Қазіргі қазақ тіліндегі философия терминдерінің қалыптасу процесі. Филол. ғыл. канд..... автореф. – Алматы, 1996. – 24 б.
4. Исакова С. Қазақ тіліндегі психология терминдері. Филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2000. – 25 б.

№9 дәріс

Тақырыбы: Терминдерге уәждеме болатын сөз таптары

Мақсаты: Терминжасамдағы уәждеме мәселесі, терминдерге уәждеме болатын сөз таптары және қандай дәрежеде атқаратынынын түсіндіру.

Дәріс жоспары:

1. Зат есім уәждемелігі
2. Сын есім уәждемелігі
3. Етістік уәждемесі

Дәріс мәтіні (тезис)

Уәждеме мәселесі сөзжасам, терминжасамдағы шешілмеген мәселелер тобына жатады. Сөзжасам, терминжасамда негізгі бірліктің бірі – лексикалық бірлік уәждеме қызметін атқарып, туынды сөздің мағынасына негіз болады. Ал олар белгілі сөз табына жатады. Осыдан келіп терминжасамға сөз таптарының уәждеме болу мәселесі туындайды. Тілімізде қай сөз таптарының терминжасамда уәждемелік қызмет атқаратынын және қандай дәрежеде атқаратынын қарастырайық.

Уәждеме термині соңғы он-он бес жыл маңында ғана қазақ тіл білімінде қолданыла бастады. Қазақ тіл білімінде уәждеме мәселесін зерттеп, уәждеме теориясын дамытқан ғалым Б.Қасым. Туынды сөз жасаудағы уәжділік қатыс теориясын ғалым өзінің «Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері» деген монографиясында жасаған [3].

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Қазір бұл теория ғылымда танылды деуге толық болады. Ол теория жалпы терминжасамға да тікелей қатысты. Қазақ тілінің терминжасам жүйесінде де зат есім уәждемелік қызметте басқа сөз таптарынан әлдеқайда көш ілгері тұрады. Сондықтан да кейбір ғалымдар терминді зат есімнен ғана жасалады деп санайды. Осы пікірдегі ғалымның бірі деп В.П.Даниленко, О.С.Ахманованы атайды [4, 44]. Алайда терминдерге уәждеме болатын сөз таптары жалғыз зат есім емес. Терминдерге уәждеме болатын зат есім байырғы сөздер терминологияның барлық салаларында негізгі орын алады.

Терминжасамда сын есімнің уәждемелік қызметі туралы ғалымдар пікірі де әр түрлі В.П.Даниленко сын есім сөздер терминологиялық сөз тіркестердің құрамында немесе заттанған күйде термин ретінде танылады деп санайды.

Сын есім сөздер терминжасамға уәждеме болғанда дара түрде де, күрделі түрде де қолданылады. Бұл мәселеде тілдік деректер ретінде физика, астрономия сөздігі және әскери іс сөздігі қолданылды.

Физика сөздігінде әдеби тілдегі мына дара сын есімдер: дірілдеткіш, еріткіш, жарылғыш, жарғыш, жұтқыш, өткізгіш, суытқыш, үдеткіш, дірілжазғыш, дірілкөргіш терминдері техникалық құралдар атауын алып, зат есім мәніне ие болған. Бұл зат есімнің уәждемелік қызметі арқылы жаңа терминдер жасалғанын көрсетеді.

Осы жағдай әскери іс сөздігінде де бар. Мәселен, әдеби тілдегі қатыстық дара сын есімдер атқыш адам, еріксіз кісі, ерікті адам сияқты қолданыстағы атқыш, еріксіз, ерікті, еркін сын есімдері терминдерде стрелок, непроизвольный, доброволец сияқты жаңа мағынаға ие болған.

Бірсыпыра ғалымдар етістіктен терминдер жасалады деп санайды. Әскери терминологияда етістік уәждемелігі арқылы жасалған терминдердің көптігі назар аударады. Олар мынадай: айыптау, айыру, бөлу, алмастыру, ауыздықтау, анықтау, араласу, бағындыру, атқылау, ату, атысу, аялдау, асу, бағынбау, бағыну, байланыстыру, қорғану, бақылау, барлау, баяндау, бейімделу, бекіту, белгілеу, бомбалау, бөлу, бұзу, қирату, бұйыру.

Мұнда тек сөздіктің бір түрінде ғана дара етістіктен жасалған терминдер мысалға келтірілді. Ал етістік арқылы жасалған күрделі терминдер бұлардан бірнеше есе көп. Терминжасамға етістік атаулының бәрі қатыса бермейді. Келтірілген мысалдар терминжасамға қимыл атаулары мен бұйрық райдың екінші жақ жекеше түрі қатысатынын дәлелдеді.

Қорыта келгенде, терминжасамда зат есім – уәждемелік қызметті ең белсенді атқаратын сөз табы. Ол термин сөздердің заттық ұғымды білдіретін сөздер болуымен байланысты деп ойлаймыз. Зат есім мен терминдердің заттық ұғымдағы ұқсастығы, жақындылығы, мағыналасығы олардың заттық ұғымдағы термин сөздерге уәждеме болуына негіз болған.

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Сын есім сөздер – заттың түрлі белгісін білдіретін сөздер. Сондықтан олар заттық ұғымынан алыс. Сын есімдер заттанғанда, немесе күрделі термин құрамында ғана терминжасамға уәждеме болған. Демек, олар терминжасамда бәсең қызмет атқарады.

Етістіктің терминжасамдағы уәждемелік қызметі сын есімнің уәждемелік қызметінен белсенді деуге болады. Бірақ ол етістіктің барлық түріне қатысты емес. Терминжасамға уәждеме болатын – негізінен қимыл атаулары. Қимыл атауларының зат атауларына жақындығы бар. Екінші жағынан, техникада, физикада т.б. салада ғылыми қимыл ұғымы бар екені белгілі. Олай болса, оның термин атауы да болуы заңды. Сондықтан етістік уәждеме арқылы жасалған терминдердің болуы да заңды деп саналады.

Ал бұйрық райдағы етістіктердің термин уәждемесі әскери терминдердің ерекшелігіне байланысты. Олар басқа ғылым саласында жоқ.

Тұжырымдар. Терминжасамда зат – есім уәждемелік қызметті ең белсенді атқаратын сөз табы. Ол термин сөздердің заттық ұғымды білдіретін сөздер болуымен байланысты. Сын есімдер заттанғанда, немесе күрделі термин құрамында ғана терминжасамға уәждеме болады, етістіктен терминжасамға уәждеме болатын негізінен қимыл атаулары.

Бақылау сұрақтары:

1. Уәждемелік қызмет
2. Бұйрық райдағы етістіктердің термин уәждемесі

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Швецова С.В. Лингвистический анализ способов терминообразования в современной английской офтальмологической терминосистеме. Дисс. ... канд.филол.н. – Иркутск, 2004. – 153 с.
2. Блинова О.И. Термин и его мотивированность. Терминология и культура речи. –М.: Наука, 1981.
3. Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері. Филол.ғыл.док.дисс. авторефераты. – Алматы, 2002. – 50 б.
4. Даниленко В.П. Русская терминология Опыт лингвистического описания. – М., 1977. – 246 с.
5. Щеглова Н.А. К вопросу о грамматических средствах терминологизации русских глаголов в профессиональной речи
6. XVII – XVIII веков. //Уч.зап. МГПИ им. В. И. Ленина. Т. XXXVIII. Вып.8. – М., 1968.

 <p>Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

7.Ақаев С. Терминнің тілдік және танымдық табиғаты. Филол.ғыл.док.
дисс... авторефераты. – Алматы, 2002.

№10 дәріс

Тақырыбы: Термин жасайтын шартты белгілер, символдар

Мақсаты: Шартты таңбалар, символдар, графикалық белгілер ғылымның белгілі салаларында терминдік қызмет атқаратынын, белгілі ғылыми ұғымдарды білдіретінін талдап жеткізу.

Дәріс жоспары:

- 1.Символдар
- 2.Графикалық белгілер
- 3.Диаграмма
- 4.Графикалық таңбалар

Дәріс мәтіні (тезис)

Қазір ғылымда түрлі символ, графика, диаграмма сияқты шартты белгілерді қолдану өте қатты күшейіп кетті. Ғалымдар қазіргі ғылымның даму қарқынына сай заңды құбылыс деп санайды. Бұдан түрлі таңбалар сөзді, сөйлеуді жеңеді деген пікір тумады, адамдардың табиғи тілі ең күшті, баға жетпес құнды қатынас құралы, халықтың ата-бабадан келе жатқан бағалы қазынасы, оны басқа ешбір құрал ауыстыра алмайтыны – талассыз мәселе. Олар түрліше аталып жүр. В.П.Даниленко ондай таңбаларды тілдік емес құралдар дейді [1, 35], З.М.Зорин мен М.И.Черемисина ондай таңбаларды математика тілі деп табиғи тілден бөліп атайды [2, 68].

Шартты таңбалар, символдар, графикалық белгілер ғылымның барлық саласына қатысты емес сөз-терминдерге қарағанда, олардың қолданылу аясы тар. Бірақ олар ғылымның белгілі салаларында терминдік қызмет атқарады, белгілі ғылыми ұғымдарды білдіреді. Көпшілік жағдайда жеке алғанда, олар мағынасыз белгілер. Мысалы а, b, c, t сияқты әріптер ғылымда белгі ретінде қолданылады. Мысалы, $a+b=c$, $c-a=b$ т.б. Осы әріптердің тұрақты белгілі мәні жоқ. Сондықтан әр ғылымда оған әр түрлі мән беріледі. Бұл әріптер математикада қосу, алудың нәтижесімен байланысты мәнді білдірсе, $a \times b=c$ дегенде